

UOT 398.1

Folklorşünaslıq

“KODEKS KUMANİKUS”DA YER ALAN BƏZİ TAPMACALARIN GÜNEY AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDAKI PARALELLƏRİ

Ü.İ. Əliyeva

(Azərbaycan MEA-nın akademiki V.M.Məmmədəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Məqalədə tapmacaların müqayisəsi aparılmış, onların praformalarının, yayılma arealının, təkamül prosesinin və paradiqmalarının aşkarlanmasına cəhd edilmişdir. Müəllif Güney Azərbaycanın Urmu bölgəsindən, daha dəqiq desək, Sulduzdan toplanmış 24 tapmacanı digər türk xalqlarının tapmacaları ilə müqayisə etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, onlardan 3-ünün “Kodeks Kumanikus”dakı tapmacalarla, eləcə də Özbəkistandan və Sibirdən toplanmış tapmacalarla, bir neçəsinin isə Krımdan toplanmış analoji folklor nümunələri ilə bu və ya digər dərəcədə paralellik təşkil edir.

Açar sözlər: tapmaca, Kodeks Kumanikus, Güney Azərbaycan, folklor, müqayisə

Müxtəlif folklor nümunələrinin müqayisəsi onların praformalarının, yayılma arealının, təkamül prosesinin və paradiqmalarının aşkarlanması baxımından çox böyük önəm daşımaqdadır. Bu baxımdan tapmacalar da istisna deyil. Güney Azərbaycanın Urmu bölgəsindən, daha dəqiq desək, Sulduzdan toplanmış 24 tapmacanın [1, s.4-6] digər türk xalqlarının tapmacaları ilə müqayisəsi inanılmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Belə ki, apardığımız araşdırmalar sonucunda onlardan 3-ünün “Kodeks Kumanikus”dakı [2], tapmacalarla, eləcə də Özbəkistandan [3, s.25] və Sibirdən [4] toplanmış tapmacalarla, bir neçəsinin isə Krımdan toplanmış analoji folklor nümunələri ilə bu və ya digər dərəcədə paralellik təşkil etdiyini ortaya qoymaqlıdır. Müəyyənləşdirə bildiyimiz paralellər içərisində diqqətimizi ən çox çəkən xüsus Güney Azərbaycandan toplanmış bəzi tapmacalarla “Kodeks Kumanikus”da yer alan bir neçə tapmacanın ortaq praformadan qaynaqlanmış və geniş areala yayılmış olması məsələsidir.

Məlum olduğu kimi, “Kodeks Kumanikus” Avropadan gəlmiş katolik missionerlərin kuman-qıpçaq boylarından topladıqları dil materialı əsasında XIII əsrin sonlarında, ehtimalən 1294-1295-ci illər arasında Krımda tərtib edilmişdir. Qıpçaq türkcəsinə aid 1300 sözü əhatə edən bu möhtəşəm əsər quruluşuna görə,

“Latınca-farsca-kumanca” və “kumanca-almanca” sözlüklərdən ibarətdir. Əldə olan yeganə nüsxəsi hazırda Venesiyada, Müqəddəs Mark kitabxanasında qorunmaqdadır [5, s.26]. Əsər ilk dəfə müxtəsər formada 1828-ci ildə C. Klappert tərəfindən Parisdə nəşr edilmiş [6], daha sonra isə 1880-ci ildə Budapeştdə işıq üzü görmüşdür [7]. Əsərin Budapeşt nəşrini gerçəkləşdirən G. Kuun burada 50 tapmacanın olduğunu qeyd etmişdir.

“Kodeks Kumanikus” üzərində ilk geniş tədqiqat işi V. V. Radlovun adı ilə bağlıdır. Peterburq Universitetinin tarix-filologiya fakültəsində təhsil alan V.V.Radlov “Kodeks Kumanikus”dakı dil vahidlərini incələyərək kuman-qıpçaqların dil özəllikləri barədə düşüncələrini ifadə etməyə çalışmış [8], 1886-cı ildə bu əsərdəki tapmacaları alman dilinə tərcümə edərək nəşr etdirmişdir [9]. Sonralar bu məsələ, yəni kuman-qıpçaq tapmacaları V. Banq [10], G. Nemet [11], A. N. Samoyloviç [12], S. Y. Malov [13] və N.Asım [14] kimi görkəmli elm adamlarının da diqqətini çəkmişdir.

1936-cı ildə Kopenhagen şəhərində faksimile nəşri gerçəkləşdirilən [15] “Kodeks Kumanikus” 2000-ci ildə də eyni qaydada təkrar işıq üzü görmüşdür. Kitabdakı tapmacalar ikinci faksimile nəşri gerçəkləşdirən rumıniyalı alim V. Drimbanın da diqqətini çəkmiş və o, da bu

sahədə fikirlərini bölüşməyi lazım bilmişdir.

“Kodeks kumanikus” mətnlərinin öyrənilməsində A. Qarkavetsin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qıpçaq mətnlərini dərinlən araşdıran alim burada 47 tapmacanın olduğunu təsbit etmişdir. Türk xalqlarının dili və folklorunun araşdırılması baxımından önəmli qaynaq olan bu əsərdə durna, bülöv dası, üzəngi, kirpi, gəmi, bıçaq, köpək və başqa varlıqlar haqqında toplam 47 tapmaca yer almaqdadır. Dünya folklorunda bu tapmacalara “Kuman tapmacaları” deyilir. “Kodeks Kumanikus”da keçən tapmacaların özünəməxsus xüsusiyyətləri və onların türk xalqlarının folklorundakı variantlarını müqayisəli şəkildə ilk dəfə A. İnan araşdırmışdır. Onun başladığı işi amerikalı alim A. Titse davam etdirmişdir. Onun tədqiqat işində “Kodeks Kumanikus”da mövcud olan tapmacaların türk xalqlarının folklorundakı bir çox variantları araşdırılmış, türk xalqlarının tapmacalarının tarixi-tədrici təkamülünə dair önəmli fikirlər irəli sürülmüşdür.

Bu istiqamətdə aparılan iş baxımından qazax alimi A. Kuriscanovun və “Kodeks Kumanikus”la tatar folkloru arasında inanılmaz bağlar aşkarlayan tanınmış tatar tədqiqatçısı H. Mahmudovun adını xüsusi çəkmək lazımdır. Bunlardan sonuncusu “Kodeks Kumanikus”la təkcə tatar folklorunun deyil, eləcə də başqırd, Azərbaycan, türkmən və s. türk xalqlarının folkloru arasındakı paralellərə toxunmuşdur. Bu sırada “Kodeks Kumanikus”dakı tapmacalarla özbək tapmacaları arasında paralellər təsbit edən Münis Cürayevanın adını da qeyd etməliyik [5].

Güney Azərbaycandan, daha doğrusu Urmu gölü hövzəsindən toplanmış tapmacalar ilk dəfədir ki, tərəfimizdən müqayisəli təhlilə cəlb edilir. Müqayisəyə çəkilən tapmacaların hamısı Əhməd Sulduzi tərəfindən Sulduzdan toplanmış və “Urmıyyə yörəsinin tapmaca və bayatıları” adı altında 1980-ci ildə Məşhəd şəhərində cəmi 150 nüsxə basılmışdır [1].

Sözügedən kitabçada birinci sırada yer alan tapmaca belədir: **“O, nəməne ki, ağ gümbəzdir, ağzı yox? (yumurta)”** [1, s.4]. Onun paralelinə “Kodeks Kumanikus”un 1966-cı ildə A. Titsenin nəşrə hazırladığı nüsxəsində, 6-cı sırada **“Ak k’ujmani - ayzu jok. Ol**

jumurtka” şəklində təqdim edilən tapmacanın simasında rast gəlirik. Münis Cürayevanın təsbitinə görə, eyni tapmacaya bir qədər başqa formada Özbəkistanın Buxara vilayətinin Karakol rayonundan toplanmış folklor nümunələri içərisində də rast gəlinmişdir: **“Ak kuymanning ağzı yok”** [5, s.28].

Alim yazır ki, tapmacadakı “kuyman” kəlməsi özbək dilinin Buxara şivəsində yumurtaya un və yağ qarışdırmaqla hazırlanan bir yemək növüdür. Karakolda onun “kuyman”, “cömcəkuyman” kimi növləri məlumdur. Bu termin ədəbi özbək dilindəki “kuymak” (quymaq) kəlməsiylə sinonimdir [5, s.28]. Lakin bu fikir bizə az inandırıcı görünür. Bizcə, həmin sözü türkmən dilindəki “küymə” (çadır) kəlməsiylə müqayisə edən folklorşünas alim H. Mahmudov və əski başqırdcadakı “köymə” (üstü gümbəzli araba şəkilli gəlin çadırı) sözü ilə bağlayan A. İnan daha haqlıdırlar. Onların haqlı olduqlarının Güney Azərbaycandan toplanmış tapmacadakı “gümbəz” sözü də təsdiq edir.

“Kodeks Kumanikus”da 28-ci sırada **“Yazda yavlı xayış yadır”** şəklində verilən və cavabı ilan olan [5, s.28] tapmacanın paralelinə **“Urmıyyə yörəsinin tapmaca və bayatıları”**nda 14-cü sırada verilən və cavabı ilan olan tapmacanın təmsalında rast gəlirik: **“O, nəməne ki, yağlı qəyışdir, yayda qıvrılar, daş üstə yatar?”** [1, s.5].

Bu tapmacanın çeşidli paralellərinə özbək folklorunda da rast gəlinməkdədir: **“Yer altında yağlı kəmə”, “Yer altında sarı kəmə”, “Yer altında yağlı qamçı”, “Köprü altında yağlı hasip”, “Yer altında qırmızı çalı”** və s. [5, s.29].

Gördüyümüz kimi, Sulduzdan toplanmış nümunə XIII əsrdəki şəkllə daha yaxındır. Diqqəti çəkən Sulduz tapmacalarından biri də sonuncu yerdə qərar tapan, cavabı “durna” kimi qeyd edilən aşağıdakı tapmacadır:

“O, nəməne ki, gün altından keçər, ay altında süzər?” [1, s.6].

Bu nümunə “Kodeks Kumanikus”da yer alan (8-ci sıra) və cavabı “durna” olan aşağıdakı nümunə ilə paralellik təşkil edir:

**K’un altundan alçı keliyir,
K’omuş buryy tar(ta) keliyir,**

**Aj altunda(n) elçi keliyir,
Altun buryy t(arta) keliyir.**

Özbək variantları:

**Ay aldıdan otgen cigit,
Altın surney tartgan cigit,
Kun aldıdan otgen cigit,
Kumus surney tartgan cigit .**

**Ay astıdan otgen yigit,
Altın surney tartgan yigit,
Yer ustuden otgem yigit,
Yetti surney tartgan yigit.**

Tatar variantı:

**Ay artınnın yurtkan yeget,
Kun artınnın yurtkan yeget,
Altın kuray tartkan yeget,
Kömeş kuray tartkan yeget** [4, s.191-

192].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Sulduz tapmacalarının bir qismi Kırımdan [3] toplanmış analoji folklor nümunələri ilə bu və ya digər dərəcədə paralellik təşkil etməkdədir. Deyilənlərə aşağıdakı paralelləri göstərmək olar:

Kırım-tatar

**Bir çadır bar,
Qapısız, damsız,
İçində eki çıraq,
Fıtılsız, maysız.**

(Kök, Küneş, Ay) [3, s.2].

Güney Azərbaycan

**O, nəmənə ki, böyük çadırdır, içində
iki çıraq yanır? Cavabı: Günəş və ay** [1, s.5].

Kırım-tatar

**Sen ketseñ, o da kete,
Sen toqtasañ, o da toqtay.**

(Kölge) [3, s.3].

Güney Azərbaycan

**O, nəmənə ki, gedirsən, sənlə gedir,
durursan, sənlə durur? Cavabı: Kölgə** [1, s.5].

Kırım-tatar

**Ap-aq çarşaf
Dünyanı qapladı.
(Qar)** [3, s.5].

Güney Azərbaycan

**O, nəmənə ki, ağappaq çarşafdır, yeri
örtər? Cavabı: qar** [1, s.5].

“Urmiyyə yörəsinin tapmaca və baya-tiları” kitabında yer alan 24 tapmacanın 23-ü eyni model əsasında qurulub və sual yaradan “O,

nəmənə ki...” ifadəsi ilə başlayır. Bənzər model Güney Azərbaycanın başqa bölgələrindən toplanmış tapmacalarda da izlənilir:

- 1. O nədi ki, ayağından asılır?**
- 2. O nədi ki, əl vurarsan qanı çıxar?**
- 3. O nədi ki, işığı var, istisi yox.**
- 4. O nədi ki, silahı yox atışar, atışban bir-birinə qatışar?**
- 5. O nədi ki, qulağından kəsilər?**

Məlumat üçün bildirək ki, yuxarıda təqdim edilən beş tapmaca fars dilinə tərcümə edilərək dərc edilmiş, sonradan Azərbaycan ədəbi dilinə çevrilərək, yenidən təkrar dərc edilmişdir. Nəticədə Güney Azərbaycan şivəsinə xas “O, nəmənə ki...” ifadəsi ədəbi dilimizə xas olan “O nədir ki...” formasını almışdır. Sulduzdan toplanmış folklor nümunələri onların ilkin variantını orijinalına yaxın şəkildə bərpa etməyə kömək edir.

Sulduzdan toplanmış tapmacalardan sadəcə ikisi bayatı formasındadır və o, Azərbaycanın Quzeyində yaygın olan tapmacalardan biri ilə tam eyniyyət təşkil edir:

**Biz-biz biz idik,
Otuz iki qız idik.
Əzildik, büzüldük,
Bir taxçaya düzüldük
(Dişlər)** [1, s.6].

Eyni tapmacanın başqa variantına, cavabı fərqli (ulduzlar) olsa da, Kırım-tatar folklorunda da rast gəlinməkdədir:

**Biz, biz edik, biz edik,
Otuz iki qız edik,
Tahtaçıqqa cıyıldık,
Tañ atqanda coyıldık.
(Yıldızlar)** [3, s.2].

Başqa bir tapmaca isə belədir:

**Başı yaşıl – yemiş deyil,
Üstü qara – kömür deyil,
İçi bəyaz – pənir deyil,
Quyruğı var – siçan deyil** [1, s.5].

Kırımdan toplanmış variant, fonetik fərqlər diqqətə alınmazsa, Güney Azərbaycan variantının tam eynidir:

**Başı yeşil – yemiş degil,
Üstü qara – kömür degil,
İçi beyaz – penir degil,
Quyruğı bar – siçan degil** [3, s.17].

Hər iki tapmacanın cavabı qara turpudur.

Əslində “Urmiyyə yörəsinin tapmaca və bayatıları” kitabında bayatı formalı tapmacaların sayı iki yox, üçdür. Sadəcə onlardan biri səhvən bayatılara aid edilib və bayatılar bölümündə dərc edilib:

Atdım atana,

Dəydi kotana,

Suda balığa,

Düzdə ceyrana [1, s.22].

Həmin tapmaca Azərbaycanın Quzeyində də məlumdur.

Maraqlıdır ki, Krım-tatar folklorunda da “Kodeks Kumanikus”la ortaqlıq motivləri az deyildir. Bu mövzu hazırkı məqalənin məqsəd və vəzifələrinə daxil olmadığından onun üzərində durmağı lazım bilmirik.

Yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrin bir qismi türk dilinin oğuz (Azərbaycan, Krım-tatar), digər qismi qıpçaq (“Kodeks kumanikus”, tatar), başqa bir qismi isə karluq (özbək) ləhcələrindədir. Lakin onların vahid praformalardan qaynaqlandığı müşahidə olunur. Əlbəttə, biz qətiyyənlə o fikirdə deyilik ki, sözügedən tapmacalar türk dilinin hələ ləhcə və şivələrə parçalanmadığı prototürk dövrünün məhsuludur, fəqət onların eyni mədəni mühitin məhsulu olduğu şübhə oyatmır. Söhbət hansı dövrdən gedə bilər? Bu suala “Kodeks Kumanikusun” ərsəyə gəldiyi tarix qismən də olsa, cavab verə bilər: XIII əsr. Məhz həmin əsrdə bütün türk dünyası, o cümlədən, Sibir, Krım, Özbəkistan və Azərbaycan əraziləri Çingiz xanın qurduğu vahid türk-tatar imperatorluğunun tərkibində olub və görünür, elə həmin dövrdə də vahid mədəni mühit paralellərin və variantların ortaya çıxmasını təmin edib. Belə düşünmək üçün başqa ciddi əsasımız da var.

Məsələ burasındadır ki, müqayisəyə çəkdiyimiz Güney Azərbaycan tapmacalarının hamısı Sulduzdan toplanıb [1, s.3]. “Sulduz” yer adı isə etnotoponimdir, yəni toponim kimi türk-tatar boylarından biri olan sulduz boyunun adı ilə bağlıdır. Məşhur Azərbaycan tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin özünün “Cami ət – Təvarix” adlı əsərində otuz tatar soy birləşməsinə daxil olan türk-tatar soy birləşmə-

lərinin adlarını sadalayarkən, onların da adını qeyd etmişdir: tatar, moğul, derben (derbenut, derbent), saray, dörmən, cəlayir, qanqlı, xitay, kereyit, minq, corat, suqait, nayman, bozdoğan, orusut (orus), sulduz və s.

Bu boyun Azərbaycana tatar (monqol-tatar) yürüşləri zamanı yerləşdiyi, ölkəmizdə bir müddət hökm sürmüş Çobanilərin (Çobanoğullarının) sulduz boyundan olduğu məlumdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhməd Sulduzi. “Urmiyyə yörəsinin tapmaca və bayatıları”, Məşhəd, 1368. 32 s.
2. Гаркавец А., Кодекс Куманикус. Кипчако-половецкие тексты XIII-XIV вв. Алматы, 2004.
3. Özbəkistan Respublikası Elmlər Akademiyası. Əlişir Nəvai Dil və Ədəbiyyat İnstitutu Folklor Arxiv. İnv. № 1562.
4. Ахатова Г. Н. Диалект западносибирских татар. Уфа, 1963.
5. Münis Curayeva. “Kodeks Kumanikus”ta bilmecələr və özbək folklorundakı şkilləri. Türk Dünyası Dərcemeleri Dergisi // Journal of Turkish World Studies, XI/1 (Yaz 2011), s.25-32.
6. Klaproth J., Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliotheque de Francesco Petrarca// Memories relacifs a l'Asie, contenant des recherches historiques et philologiques sur les peuples de l'Orient, par, 3, Paris 1828, s.122-254.
7. Kuun G., Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Budapest 1880, s.143-148.
8. Радлов В. В. “О языке куманов по поводу издания куманского словаря”, Записки Императорского Академии Наук, 48, Ст.-Петербург, 1884.
9. Radlov V.V. Kodeks-kumanikus (Das türk. Sprachmaterial des Codex kumanicus), Petersburg, 1887, s.2-5.
10. Bang W. “Über die Ratsel des Codex Cumanicus”, Sitzungsberichte Preus. Akad. Wiss. Phil.-hist. Klasse (SPAW), XXI, 1912, s.334-353.
11. Nemeth J. “Die Ratsel des Codex Cumanicus”, Ztschr. Deutsch. Morgenland. Gesell, 47, 1913, s.577-608.
12. Самойлович А. Н. К истории и критике Codex Cumanicus// Доклады Российской Академии Наук, Москва, 1924, №4-5, с.86-89.
13. Малов С. Е. К истории и критике Codex Cumanicus// Известия Академии Наук СССР, Отделение гуманитарных наук, Москва, 1930, №5, с.347-375.
14. Asım N. “Kıpçak Türkcesine dair”, Darulfunun Edebiyat Fakultesi Mecmuası, 1932, D.1, b.4, s.381-383.
15. Codex kumanicus, Faksimile, Kopenhagen, 1936.

Azərbaycan MEA-nın Folklor İnstitutu

**THE PARALLELS OF SOME RIDDLES OF “CODEX CUMANICUS” IN
SOUTH AZERBAIJANI FOLKLORE****U.I.Aliyeva**

In the article the comparison of riddles are done and made an effort to the detection of their praforms, the area of distribution, process of evolution and paradigms. The author compares 24 riddles collecting from Sulduz (The area of Urmu) with the riddles of other Turkic people and comes to the conclusion that 3 of them parallel with riddles in “Codex Cumanicus” and also the riddles collecting from Uzbekistan and Siberia, some of them parallel with the analogical folklore samples collecting from Crimea.

Keywords: *riddle, Codex Cumanicus, South Azerbaijan, folklore, comparison*

**ПАРАЛЛЕЛИ НЕКОТОРЫХ ЗАГАДОК ИЗ “КОДЕКС КУМАНИКУСА”
В ФОЛЬКЛОРЕ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА****У.И.Алиева**

В статье был приведен сравнительный анализ загадок, произведена попытка определить их праформы, ареал распространения, эволюционный процесс и парадигмы. Автор сравнил 24 загадки, собранные из Сулдуза (область Урмия) Южного Азербайджана, с загадками других тюркских народов и пришел к выводу, что 3 из них совпадают с южно-азербайджанскими, узбекскими, сибирскими и крымскими аналогичными выражениями фольклора.

Ключевые слова: *загадка, Кодекс Куманикус, Южный Азербайджан, фольклор, сравнение*